

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXV (2017),
Книжка / Issue 2

ДОСТОВЕРЕН ИЗВОР ЛИ СА ГРАМОТИТЕ НА ИМПЕРАТОР ВАСИЛИЙ II

Камен СТАНЕВ

ARE THE SIGILS OF EMPEROR BASIL II A RELIABLE SOURCE

Kamen STANEV

Abstract: The three sigils of Emperor Basil II were issued in 1018 – 1025, and there in the territorial scope of Bulgarian (Ohrid) Archdiocese was defined. The texts of the sigils reached us in much later copies. In the second sigil the emperor explicitly stated that the Archdiocese had the same range as the one in the time of Tsar Peter and Tsar Samuil. Both the analysis of the listed in the sigils Episcopal centers and a comparison with other written data and archaeological survey indicate a very serious discrepancy. This discrepancy can be explained only by the fact that the preserved texts of the sigils had undergone adjustments in a later period, note earlier than the end of the XIth century, and the before can not be used as a reliable historical source.

Key words: Sigils of Emperor Basil II, Archbishopric of Ohrid, historical geography, settlement pattern, demographic changes.

Един от най-важните извори за българската история през X – началото на XI в. са трите грамоти на император Василий II, в които се определят епархиите, подчинени на Охридската архиепископия. Това, което ги прави особено ценни, са думите му във Втората грамота – „Сегашният пресвети архиепископ да притежава и управлява всички други градове, които бяха под властта на цар Петър и Самуил и се държаха и от тогавашните архиепископи... Постановяваме също сегашният пресвети архиепископ на България да има толкова голяма епархия, каквато и колкото голяма е била при цар Петър, и да владее и управлява всички епископства на България, т.е. не само ония, които бяха споменати в първия сигилий, но и тия, които са били пропуснати...” [Василий II, *Грамоти...*, с. 44–45]. Тъй като в запазените извори за мирния договор от 927 г., трасето на българо-византийската граница не е дадено, а до 967 г. няма данни тя да е била променяна, то цитираните думи на Василий II, дават основание, тези грамоти да се използват като извор не само за устройството на българската църква по времето на Петър и Самуил, но и за определяне обхвата на българската държава при тяхното управление [Иречек, К. 2015, с. 326; Златарски, В. 1927, с. 525; Коледаров, П. 1979, с. 50; Тъпкова-Займова, В. 1981, с. 370].

Подобно на почти всички други извори и Грамотите на Василий II са достигнали до нас в късни преписи от XVI – XVII в., при това не като копия на самия документ, а като копия на по-късна грамота (от края на XIII в.), в която са били включени [Божилков, И. 2011, с. 76]. Традиционно, поне в българската историография, тези грамоти се ползват като надежден източник, въпреки, че в историографията са изказани съмнения за тяхната достоверност [Тъпкова-Займова, В. 2000, с. 34 – 35; Николова, Б. 1997, с. 23, 56]. Разбира се, фактът, че един извор е достигнал до нас в много по-късни преписи, не означава априорно, че е фалшификат или най-малкото с компрометирано волно или не съдържание. Това може да се установи само при сравнение с други извори и историческата среда, в която е създаден. Представеният по-долу текст е именно опит за такъв анализ, направен през призмата на историческата география и селищна система.

В първата грамота са изброени 17 епископии. Те обхващат днешните Република Македония, Югозападна България, Източна Сърбия, Косово, Централна Албания и Северозападна Гърция, т.е. територията на Първото българско царство от последните години на съществуването му. Във Втората

грамота са добавени 12 епископии, разположени в дн. Северна България, Албания, Северозападна Гърция, Косово и Югозападна Сърбия. В Третата грамота са добавени Стаг и Верей в дн. Гърция. При съпоставянето на трите грамоти, това което прави веднага впечатление е, че в Първата грамота към всяка епископия подробно са описани селищата, в които са живеели подчинените на местния епископ парици и клирици. Това, освен всичко друго, позволявало точно да бъдат очертани границите на самите епископии. Във втората и третата грамота обаче са дадени само епископиите и общо броят на париците и клириците, без да са посочени селищата, в които са живеели. Само за епископа на Дръстър се казва твърде общо „да има в градовете на своята епархия и другите градове около нея 40 клирици и 40 парици” [Василий II, *Грамоти...*, с. 45]. Тук веднага възниква въпросът на какво се дължи това? Едва ли причината, е че византийската държавна администрация не е знаела какви селища е имало около епископиите, споменати във втората и третата грамота, или е искала да си спести пергамент, тъй като става въпрос за официален документ, който описва граници и права.

Вторият проблем, който веднага се вижда, като се картират дадените в грамотите епископии, е, че те не покриват цялата територия на България от времето на цар Петър, както изрично заявява Василий II. Напълно липсват земите на север от р. Дунав и на юг от Стара планина, източно от линията Триадица (дн. София) – Германия (дн. Сапарева Баня) – Разлог. Липсата на земите северно от р. Дунав е лесно обяснима. В края на IX в., в резултат на унгарските нашествия, България изгубила властта си северно от Карпатите, а земите между Карпатите и Дунав били практически обезлюдени. Тук българската власт формално се запазила, но обезлюдените територии били предоставени на печенегите [Станев, К. 2008, с. 8 – 24]. С обезлюдяването им била ликвидирана и църковната мрежа и доколкото е имало българско християнско население, то най-вероятно е било подчинено на дръстърския епископ. През 968 г. при първия поход на русите начело със Светослав, България съвсем изгубила властта си тук и от този момент районът останал трайно под властта на печенегите. Не така стои положението със земите южно от Стара планина. Българите овладели тази територия постепенно – през 812 г. завладели източната част, а през 836 г. западната. През 863 г. ромеите възстановили властта си в източната част, но само една-две години по-късно я върнали на българите, като запазили за себе си само крайбрежието и района на Сакар и Източните Родопи, които повторно били завладени от Симеон в края на IX в. От този момент до 970 г. областта е била трайно в пределите на България. Завладяването на Горнотракийската равнина от българите било съпътствано от колонизиране на население от старите предели, свидетелство за което са все по-увеличаващите се археологически данни [Станев, К. 2012, с. 110 – 170]. При положение, че по времето на цар Петър районът е без съмнение под българска власт, възниква въпросът защо не е включен в обхвата на Охридската архиепископия? Отговорът е, че още със завладяването им от ромеите през 971 г. тези земи минали в подчинение на Константинополската патриаршия. Тук веднага се вижда едно огромно противоречие, тъй като в грамотите на Василий II изрично се казва, че под властта на Охридската архиепископия са всички градове и области, които били под властта на цар Петър.

Много интересна е ситуацията със земите между Стара планина и р. Дунав, т.е. дн. Северна България и Северна Добруджа (Румъния). Това е централната част на българската държава в периода от 680 до 971 г. като тук са разположени и старите столици Плиска и Преслав. Логично е да се очаква, че районът ще е покрит с гъста мрежа от епископии, най-малкото, съизмерима с тази в западните райони. Вместо това, в първата грамота районът е изпуснат и добавен във втората грамота. Но в цялата тази обширна територия се споменава само една епископия – Дръстър. Изказано е мнение, че Воден, споменат в същата грамота непосредствено след Дръстър, е грешно изписване на Видин, но тази теза е аргументирана отхвърлена [Николова, Б. 1997, с. 56]. Възможно ли е епископия Дръстър да е покривала цяла днешна Северна България и Северна Добруджа? Много интересен е и начинът, по който са дадени подчинените на дръстърския епископ клирици и парици „да има в градовете на своята епархия и другите градове около нея 40 клирици и 40 парици” [Василий II, *Грамоти...*, с. 45]. Защо тук, за разлика от епископиите в западните български земи, градовете, в които са живеели тези клирици и парици, не са посочени поименно? Обяснението, което в случая може да се даде е, че това са били съвсем маргинални селища, нищо че са наречени „градове”¹. Но това обяснение не може да се приеме

¹ Всъщност, в гръцкия текст е „κῆστρα”, което в периода означава укрепен център, който не е задължително да е град [Миланова, А. 2004, с. 240 – 245].

при положение, че става въпрос за административен документ, създаден с цел описание на граници и права. В този случай топонимите, колкото и незначителни да са конкретните селища, би трябвало да бъдат посочени, както впрочем е направено в първата грамота. Не е ясно и как трябва да се разбира сведението, че дръстърският епископ има подчинени клирици и парици не само в своята епархия, но и в „другите градове около нея”, т.е. на територията на други епископии. Би могло да се допусне, че към момента на издаването на грамотата съседните епископии били без епископи и затова временно били управлявани от дръстърския епископ, но Грамотите като документ са с насоченост не само към настоящето, а и към бъдещето, тъй като определят обхвата и устройството на Охридската архиепископия. Следователно, ако през 1020 г. епископиите около Дръстър били вдовстващи, то това е било моментно състояние и тъй като очевидно е било, че рано или късно ще се сдобият с епископи, то не е логично това да се отбелязва в Грамотите. Много по-съществен проблем е неопределеността на околните епархии, в които дръстърският епископ е имал клирици и парици. Защо те не са посочени?

Ако използваме грамотите на Василий II като извор за църковната и съответно селищната мрежа, то ще достигнем до много интересни изводи. Фактът, че в цяла дн. Северна България и Северна Добруджа е дадена само една епископия, без да се конкретизират другите по-значими селища, в които са живеели подчинените на епископа клирици и парици, показва, че тази територия е била изключително рядко населена. За сравнение, в района между Белград и Ниш, който е съпоставим като територия, са дадени три епископии – Белград, Браничево и Ниш, а 14-те селища, в които са живеели зависимите на епископите клирици и парици, са посочени поименно. Така, на базата на информацията, съдържаща се в грамотите, достигаме до извода, че земите по течението на р. Морава (дн. Източна Сърбия) към момента на издаването на грамотите, т.е. 1018 – 1025 г., са били с много по-добре развита църковна и съответно селищна мрежа, отколкото дн. Северна България и Северна Добруджа. Това е твърде странен извод, предвид факта, че именно дн. Североизточна България е била сърцето на държавата до 971 г. Този факт обаче напълно противоречи на всички останали извори, които показват точно обратната картина. От втората половина на X – началото на XI в. в изворите за дн. Североизточна България и Северна Добруджа, освен Дръстър и старите столици Плиска и Преслав, споменават Констанция [Й. Скилица, Г. Кедрин, *История...*, с. 268], Ветрен [Атанасов, Г., Йорданов, И. 1994], Динея и Малък Преславец [Рабовянов, Д. 2011, с. 30 – 31 и 178 – 179], отделно се говори за „много от градовете” [Лъв Дякон, *История...*, с. 265] и „осемдесет града” [Повесть временных лет..., с. 168]. Съвсем различна е картината в долината на р. Морава. През XI – XII в. районът между Белград и Ниш е описан от преминаващите през него кръстоносци като „Великата българска гора”, през която се вървяло в продължение на 8 дена и почти нямало селища [Алберт Аквенски, *История...*, с. 147 и 150 – 150; Вилхелм Тирски, *История...*, с. 182, 184, 190; За гибелта на манастира Петерсхаузен..., с. 139; Одон от Дьои, *Походът...*, с. 118, и 120; Австрийски летописи..., с. 65; Пегавски летопис..., с. 205; Ансберт, *Походът на Фридрих I...*, с. 251, 252, 253]. За пръв път тази обширна гора е спомената през 1054 г. [Узелац, А. 2010, с. 59 – 76].

Съпоставянето на данните в Грамотите на Василий II и останалите писмени извори за дн. Северна България и поречието на река Морава показват коренно противоположни картини. Ако съдим от Грамотите, то дн. Северна България през 1018 – 1020 г. би трябвало да е много рядко населена, а Поморавието – с добре развита селищна мрежа и съответно гъсто населено. Ако използваме информацията от останалите извори за периода, получаваме точно обратната картина.

За изясняване на така очерталото се противоречие от решаващо значение са археологическите данни. Съгласно тях, през Първото българско царство дн. Североизточна България е била изключително гъсто населена. Тук до 1995 г. са регистрирани над 500 неукрепени селища и няколко десетки крепости [Карта на средновековна България..., с. 155 – 332]. Археологическите данни показват, че в резултат на руското нашествие от 968 – 970 г. и последвалата руско-ромейска война през 971 г. една значителна част от крепостите и особено неукрепените села загинали, като хората мигрирали към по-значимите укрепени центрове, в резултат на което населението им рязко се увеличило [Атанасов, Г. 2009, с. 13 – 17; Дончева-Петкова, Л. 2005, с. 64; Рабовянов, Д. 2011, с. 130 – 131]. Така към момента на издаване на грамотите в района са съществували множество значими селища. Освен старите столици Плиска и Преслав, и споменатите по-горе, известни от писмени извори Дръстър, Ветрен, Констанция (днес в Румъния), Динея и Малък Преславец, археологическите проучвания показват съществуването на

множество укрепени селища, които за българските условия в периода съвсем определено могат да бъдат определени като малки градчета. Такива са с. Скала [Йотов, В., Атанасов, Г. 1998], с. Руйно [Атанасов, Г. 2014, с. 551 – 580], Разград [Рабовянов, Д. 2011, с. 178], Одрци [Дончева-Петкова, Л., Нинов, Л., Парушев, В. 1999], Капидава [Рабовянов, Д. 2011, с. 177], Диногечия [Рабовянов, Д. 2011, с. 180 – 181] и др. Интересна е ситуацията в Разград, където е проучена голяма базилика. Според проучвателя тя е епископска и се датира в 971 – 986 г. След завладяването на района от българите по времето на Самуил била разрушена [Дзанев, Г. 2005, с. 95 – 106].

Църковната организация в Североизточна България и Северна Добруджа към момента на издаването на Грамотите е твърде проблематична [Николова, Б. 1997, с. 106 – 120; Николова, Б. 1999, с. 121 – 136; Божилов, И. 2004, с. 131 – 140; Атанасов, Г. 2007, с. 234 – 249; Madgearu, A. 2001, с. 71 – 85]. Освен споменатата във втората грамота Дръстърска епископия, по това време е съществувала поне още една епископия – Йоанопол (Преслав). Тя е безспорно засвидетелствана с откритите оловни печати на нейния епископ [Йорданов, И. 2009, с. 195 – 211]. С какво може да се обясни фактът, че Йоанопол/Преслав не присъства в Грамотите? Възможностите са две – или към момента на издаване на грамотите е била закрыта и присъединена към Дръстър, или била подчинена не на Охридската архиепископия, а на Константинополската патриаршия. В първия случай не е ясно каква ще е била причината за това действие, а във втория се влиза в пряко противоречие с изричното споменаване във Втората грамота, че Охридската архиепископия получила всички градове, които били под властта на Българската патриаршия по времето на цар Петър.

От същото време са открити и оловни печати на епископа на Томи. Томи е античното име на средновековната Констанция (дн. Констанца, Румъния). През средновековието името Томи се споменава единствено в тези печати² и се приема, че завладяването на района от ромеите било съпътствано с възстановяването на античното име на града, но то така и не успяло да се наложи. Тази епископия е обхващала Северна Добруджа, т.е. територия, която спадала към централната част на България до 971 г., а няколко години по-късно българите възстановили властта си тук до повторното завладяване на района от ромеите през 1000 г. Томи обаче не се споменава в Грамотите въпреки декларираното от Василий II във втората грамота, че всички градове, които били под властта на цар Петър, се предават на Охридската архиепископия, т.е. в случая имаме очевидно противоречие.

Централната част на дн. Северна България е много по-слабо проучена, но наличните данни показват, че и тук е имало сравнително добре развита селищна мрежа. Към момента, като най-значимо селище се очертава това до дн. с. Гиген. То е разположено върху останките от римския град Ескус в устието на р. Искър. При археологическите проучвания, навсякъде върху античните останки се откриват жилища и битова керамика от ранното средновековие [Станчева, М., Дончева-Петкова, Л. 1972, с. 22 – 32; Аспарухов, М. 1992, с. 27 – 38; Иванов, Р., Ковачева, Т. 2002, с. 42]. Тук е открита и църква от това време [Генова, Е. 1974, с. 14 – 16; Аспарухов, М., Бояджиев, С. 1991, с. 21 – 27], а значението на селището като духовен център се потвърждава и от открития антиеретически надпис [Константинова, В. 1982, с. 50 – 55]. Намерените монети [Ковачева, Т. 2002, с. 43] също потвърждават значимостта на селището. Същевременно те категорично доказват съществуването му както през втората половина на X в., така и през първата половина на XI в., т.е. много преди и дълго след издаването на Грамотите на Василий II. Така наличните археологически данни позволяват съвсем спокойно селището при дн. Гиген да бъде определено като провинциално градче.

Проблемите с Грамотите на Василий II не се изчерпват само с Тракия, дн. Северна България и Източна Сърбия. Интересни въпроси възникват и като видим данните за Македония. Така например, в тях липсва Мелник, който е най-важният военен, административен и вероятно религиозен център в района на Средна Струма [Рабовянов, Д. 2011, с. 199] и който от средата на IX в. до 1014 г. е бил български. Следователно, отново виждаме рязко разминаване между декларираното от Василий II и реалното положение.

² Във връзка с бягството на император Юстиниан II при Тервел през 705 г. Теофан Изповедник и Патриарх Никифор споменават за селище на име Томи, което традиционно се идентифицира с Констанция в Северна Добруджа, но е изказано мнение, че в случая става въпрос за Тамараха / Тмугаракан на Таманския полуостров [Чхайдзе, В. 2008, с. 271], което е и по-логично предвид цялостното описание на маршрута на императора.

Много по-съществен е проблемът с липсата на трите най-важни епископии от Македония – Деволска, Брегалница и Велика. За разлика от другите епископии в района, Брегалница и Девол били комитатски центрове именно когато християнството било наложено в България и поне няколко десетилетия след това. Без съмнение, административният престиж на Брегалница и Девол се отразявал и върху престижа и на епископите, още повече, че те били създадени от княз Борис, който дал средствата за изграждането на епископските катедрали. В едно от своите писма Теофилакт Охридски изрично казва, че катедралата в Девол е била “най-хубавата от българските църкви” и е „една от седемте съборни, които прехристиянският онзи Борис, царят на българите, е съградил” [**Теофилакт Охридски, Писма..., № 22, с. 102 – 103**]. Идентична е ситуацията и в Брегалница, където по заповед на княз Борис бил изграден катедралният щ храм, а за утвърждаването на авторитета на епископията, там били пренесени част от мощите на тивериополските мъченици. Години по-късно, по заповед на цар Симеон, била пренесена друга част от мощите [**Мъченичеството на тивериополските мъченици..., с. 69, с. 75**]. Едва ли е случаен и фактът, че именно в Девол и Брегалница княз Борис изпратил част от пристигналите в България ученици на Кирил и Методий³. Всъщност, изпращането им там било свързано не само с нуждите на църквата, но и на комитатските канцеларии. Авторитетът на Брегалница е бил толкова силен, че векове по-късно, когато от нея останал само споменът, тя била свързвана с приемането на царството от Борис и създаването на славянската азбука от Кирил и Методий. През 893/4 г. по заповед на цар Симеон била създадена още една епископия – Величка, като за пръв неин епископ бил определен Климент. Тези три епископии липсват в Грамотите на Василий II, а в Грамотите изрично се казва, че те отразяват положението от времето на Петър и Самуил. Следователно, тези три най-престижни епископии в югозападните български земи, създадени от българската държава и очевидно обвързани с нейните интереси, по-късно били ликвидирани от същата тази българска държава. Девол бил придаден към Костур [**Николова, Б. 1997, с. 89 – 91**], Брегалница била преместена в Мордовизд [**Николова, Б. 1997, с. 75**], а Велика – с нея просто не е ясно какво е станало. Тази толкова радикална реформа, извършена по времето на Петър или Самуил обаче трудно може да бъде обяснена.

От направения преглед се вижда, че Грамотите на Василий II не могат да се приемат като достоверен източник. Съпоставянето с други извори и археологическите данни показва сериозно разминаване. Най-значителното, е че въпреки изричните думи на Василий II във втората грамота, че в обхвата на Охридската архиепископия влизат всички български земи от времето на цар Петър, тук не е включен един значителен дял от българската държава по това време – Горнотракийската равнина и прилежащата ѝ периферия. Също така трудно може да се приеме, че в цялата обширна територия между Стара планина и Дунав има само една епископия – Дръстър. Това може да стане само ако значителни части от тези територии са били прехвърлени към Константинополската патриаршия, нещо, което обаче противоречи на думите на Василий II, или ако тези земи са били силно обезлюдени, в резултат на което да е унищожена и църковната мрежа. Такова обезлюдяване обаче настъпва през 30-те г. на XI в. в резултат на печенежките нашествия. Тогава загиват споменатите по-горе значими селища като Руйно, Скала, Одръци. В края на 40-те г. на XI в. печенегите трайно се заселили тук, включително в Преслав, Плиска и Дръстър, както и в споменатото голямо селище при с. Гиген и на няколко пъти откъсвали областта от властта на ромеите. Така фактът, че в земите между Стара планина и Дунав се споменава само една епископия, вместо, както би трябвало да се очаква – множество, отговаря на демографските реалности не на управлението на цар Петър или Самуил, както изрично е отбелязано във втората грамота или на 1020 г., когато е издадена, но на тези след 1036 г. и даже след средата на XI в. Подобни вероятно са и причините за изчезването на Брегалница и Девол. Районът на Брегалница е жестоко пострадал при потушаването на въстанието на Петър Делян през 1041 г. и затова няколко години по-късно, през 1048 г., когато ромеите се чудели къде да заселят пленените печенеги, те ги пратили в „празните полета на България – София, Ниш и Овче поле” [**Й. Скилица, Г. Кедрин, История...,**

³ В Девол е бил пратен Климент, който по-късно мести центъра на дейността си в Охрид, а за построената от Борис катедрална църква в Брегалница били пратени неизвестни по име духовници, които да извършват богослужението на славянски. Предвид факта, че това е станало не по-късно от 889 г., то очевидно е, че става въпрос за дошли от Моравия ученици на Методий, а не обучени от Климент.

с. 315], а Брегалница е именно в Овче поле. Малко по-късно заселените тук печенегии въстнали, като влезнали в сблъсъци с околните българи и местните власти. Тези близковременни събития са намерили отражение в редица старобългарски апокрифи, където изрично се посочва Овче поле като място на кървави сблъсъци. Най-вероятно именно тогава епископията била преместена от Брегалница в Мородвизд. В края на XI – началото на XII в. Албания, Епир и Западна Македония станали арена на ожесточени войни между нахлулите нормани и ромеите. Вследствие на тях редица области жестоко пострадали [Гюзелев, Б. 2004, с. 20 – 22]. Това с пълна сила, изрично свидетелства Теофилакт Охридски, се отнася и за района на Девол. В цитирането по-горе негово писмо [Теофилакт Охридски, Писма..., № 22, с. 102 – 103] той казва, че населението на района се разбягало, а великолепната църква, изградена от княз Борис, потънала в разруха. Избягал дори деволският епископ и може би именно тогава Девол бил временно придаден към Костур.

При съпоставянето на данните от Грамотите на Василий II, от една страна, и другите извори и археологически данни, от друга, се виждат много сериозни разминавания. Разминаване се вижда дори в декларираното в Грамотите и конкретните исторически реалности. Всичко това позволява да се приеме, че достигналият до нас текст на Грамотите е силно коригиран в по-късно време. Вероятно това е станало не по-рано от края на XI или дори през XII в., когато старобългарските центрове в дн. Североизточна България отдавна били изоставени и дори споменът за тях е избледнял, Брегалница била преместена в Мородвизд, а Девол – временно изоставен. От тази гледна точка достигналият до нас текст на Грамотите не може да се използва като надежден извор нито за 1018 – 1025 г., когато са били издадени, нито за устройството на българската църква и обхвата на държавата по времето на царете Петър и Самуил, както изрично декларира Василий II във Втората грамота.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Извори:

Австрийски летописи. – В: Латински извори за българската история. Т. 3. София, 1960. [Avstrijski letopisi. – V: Latinski izvori za balgarskata istoriya. T. 3. Sofija, 1960.]

Алберт Аквенски. История на Ерусалимския кръстоносен поход. – В: Латински извори за българската история. Т. 3. София, 1960. [Albert Akvenski. Istoriya na Erusalimskiya krastonosen pohod. – V: Latinski izvori za balgarskata istoriya. T. 3. Sofija, 1960.]

Ансберт. История на похода на император Фридрих I. – В: Латински извори за българската история. Т. 3. София, 1960. [Ansbert. Istoriya na pohoda na imperator Fridrix I. – V: Latinski izvori za balgarskata istoriya. T. 3. Sofija, 1960.]

Вилхелм Тирски. История на подвизите в откъдморските страни – В: Латински извори за българската история. Т. 3. София, 1960. [Vilxelm Tirski. Istoriya na podvizite v otvadmorskite strani. – V: Latinski izvori za balgarskata istoriya. T. 3. Sofija, 1960.]

Грамотите на Василий II. – В: Гръцки извори за българската история. Т. 6. София, 1965. [Gramotite na Vasiliy II. – V: Gratzki izvori za balgarskata istoriya. T. 6. Sofija, 1965.]

За гибелта на манастира Петерсхаузен. – В: Латински извори за българската история. Т. 3. София, 1960. [Za gibelta na manastira Petersxauzen. – V: Latinski izvori za balgarskata istoriya. T. 3. Sofija, 1960.]

Лъв Дякон. История. – В: Гръцки извори за българската история. Т. 5. София, 1964. [Lav Djakon. Istoriya. – V: Gratzki izvori za balgarskata istoriya. T. 5. Sofija, 1964.]

Мъченичеството на 15-те тивериополски мъченици. – В: Гръцки извори за българската история. Т. 9, 2. [Machenichestvoto na 15-te tiveriopolski machenitzi. – V: Gratzki izvori za balgarskata istoriya. T. 9, 2.]

Одон от Дьои. Книга на кръстоносния поход. – В: Латински извори за българската история. Т. 3. София, 1960. [Odon ot Dyoj. Kniga na krastonosniya pohod. – V: Latinski izvori za balgarskata istoriya. T. 3. Sofija, 1960.]

Пегавски летопис. – В: Латински извори за българската история, т. 3. София, 1960. [Pegavski letopis. – V: Latinski izvori za balgarskata istoriya, t. 3. Sofija, 1960.]

Писма на Теофилакт Охридски. – В: Гръцки извори за българската история. Т. 9, 2. [Pisma na Teofilakt Oxridski. – V: Gratzki izvori za balgarskata istoriya. T. 9, 2.]

Повесть временных лет. СПб., 1996. [Povest' vremennyx let. SPb., 1996.]

Йоан Скилица и Георги Кедрин. Кратка история. – В: Гръцки извори за българската история, т. 6. София, 1965. [Joan Skilitza i Georgi Kedrin. Kratkata istoriya. – V: Gratzki izvori za balgarskata istoriya, t. 6. Sofija, 1965.]

Изследвания:

Аспарухов, М. 1992 – М. Аспарухов. Проучвания върху топографията на средновековното селище от X – XI век при античния и късноантичен град Colonia Ulpia Oescensium. – Известия на музеите от Северозападна България, 19, 1992, 27 – 38. [M. Asparuhov. Prouchvaniya varxu topografijata na srednovekovното selishte ot X – XI vek pri antichnija i kasnoantichen grad Colonia Ulpia Oescensium. – Izvestija na muzeite ot Severozapadna Balgariya, 19, 1992, 27 – 38.]

Аспарухов, М., Бояджиев, С. 1991 – М. Аспарухов, С. Бояджиев. Средновековната църква в Ulpia Oescus при с. Гиген – опит за възстановка. – Известия на музеите от Северозападна България, 17, 1991, 21 – 27. [M. Asparuhov, S. Bojadzhiev. Srednovekovnata tzyrkva v Ulpia Oescus pri s. Gigen – opit za vyzstanovka. – Izvestija na muzeite ot Severozapadna Balgariya, 17, 1991, 21 – 27.]

Атанасов, Г. 2007 – Г. Атанасов, Г. Християнският Дуросторум – Дръстър, 2007. [G. Atanasov. G. Xristijanskijat Durostorum – Drastar, 2007.]

Атанасов, Г. 2009 – Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. В. Търново, 2009. [G. Atanasov. Dobrudzhanskoto despotstvo. V. Turnovo, 2009.]

Атанасов, Г. 2014 – Г. Атанасов. Крепостите до с. Руйно, Силистренско, или агломерация без аналог в средновековна България през X век. – В: България в световното културно наследство. Шумен, 2014, 551 – 580. [G. Atanasov. Krepostite do s. Rujno, Silistrensko, ili aglomeratzija bez analog v srednovekovna Balgariya prez X vek. – V: Balgariya v svetovното kulturno nasledstvo. Shumen, 2014, 551 – 580.]

Атанасов, Г., Йорданов, И. 1994 – Г. Атанасов, И. Йорданов. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994. [G. Atanasov, I. Jordanov. Srednovekovnijat Vetren na Dunav. Shumen, 1994.]

Божилков, И. 2004 – И. Божилков. История на Добруджа. Т. 2. В. Търново, 2004. [I. Bozhilov. Istoriya na Dobrudzha. T. 2. V. Turnovo, 2004.]

Божилков, И. 2011 – И. Божилков. Българската епископия XI – XII век. Списък на българските архиепископи. София, 2011. [I. Bozhilov. Balgarskata episkopiya XI – XII vek. Spisak na balgarskite arhieriskopi. Sofiya, 2011.]

Генова, Е. 1974 – Е. Генова. Средновековна църква в село Гиген, Плевенско. – Музеи и паметници на културата, 1, 1974, 14 – 16. [E. Genova. Srednovekovna tzarkva v selo Gigen, Plevensko. – Muzei i pametnitzi na kulturata, 1, 1974, 14 – 16.]

Гюзелев, Б. 2004 – Б. Гюзелев. Албанци в Източните Балкани. София, 2004. [B. Gjuzelev. Albantzi v Iztochnite Balkani. Sofiya, 2004.]

Дзанев, Г. 2005 – Г. Дзанев. Епископията от края на X на век в Абритус. – Българските земи през Средновековието (VII – XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. (Acta Musei Varnaensis). Варна, 2005, 95 – 106. [G. Dzanev. Episkopijata ot kraja na X na vek v Abritus. – Balgarskite zemi prez srednovekovieto (VII – XVIII v.). Mezhdunaroda konferentsija v chest na 70-godishninata na prof. Aleksandar Kuzev. (Acta Musei Varnaensis). Varna, 2005, 95 – 106.]

Дончева-Петкова, Л. 2005 – Л. Дончева-Петкова. Добруджа в края на X – XI в. – В: Българските земи през Средновековието (VII – XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (Acta Musei Varnaensis III – 2). Варна, 2005. [L. Doncheva-Petkova. Dobrudzha v kraja na X – XI v. – V: Balgarskite zemi prez srednovekovieto (VII – XVIII v.). Mezhdunarodna konferentsija v chest na 70-godishninata na prof. Aleksandar Kuzev. (Acta Musei Varnaensis III – 2). Varna, 2005.]

Дончева-Петкова, Л., Нинев, Л., Парушев, В. 1999 – Л. Дончева-Петкова, Л. Нинев, В. Парушев. Одръци. Селище от Първото българско царство. Т. 1. София, 1999. [L. Doncheva-Petkova, L. Ninov, V. Parushev. Odartzii. Selishte ot Parvoto balgarsko tzarstvo. T. 1. Sofiya, 1999.]

Златарски, В. 1927 – В. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 1, ч. 2. София, 1927. [V. Zlatarski. Istoriya na balgarskata darzhava prez srednite vekove. T. 1, ch. 2. Sofiya, 1927.]

Иванов, Р., Ковачева, Т. 2002 – Р. Иванов, Т. Ковачева. Улпия Ескус (Ulpia Oescus). – В: Римски и ранновизантийски градове в България. Т. 1. София, 2002, 31 – 58. [R. Ivanov, T. Kovacheva. Ulpia Eskus (Ulpia Oescus). – V: Rimski i rannovizantijski gradove v Balgariya. T. 1. Sofiya, 2002, 31 – 58.]

Иречек, К. 2015 – К. Иречек. История на българите. София, 2015. [K. Irechek. Istoriya na balgarite. Sofiya, 2015.]

Йорданов, И. 2009 – И. Йорданов. Новооткрит печат на Стефан, митрополит на Йоанопол (70-те години на X в.). – В: Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam. София, 2009, 195 – 211. [I. Jordanov. Novootkrit pechat na Stefan, mitropolit na Joanopol (70-te godini na X v.). – V: Ivanka Akrabova-Zhandova. In memoriam. Sofiya, 2009, 195 – 211.]

Йотов, В., Атанасов, Г. – В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X – XI век до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998. [V. Jotov, G. Atanasov. Skala. Krepost ot X – XI vek do s. Kladentzi, Tervelsko. Sofiya, 1998.]

Коледаров, П. 1979 – П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. Т. 1. София, 1979. [P. Koledarov. Politicheska geografija na srednovekovnata balgarska darzhava. T. 1. Sofiya, 1979.]

Константинова, В. 1982 – В. Константинова. Няколко бележки за противобогомилския надпис от Ескус. – Археология, № 3 – 4, 1982, 50 – 55. [V. Konstantinova. Njakolko belezhki za protivobogomilskija nadpis ot Eskus. – Arheologiya, N 3 – 4, 1982, 50 – 55.]

Миланова, А. 2004 – А. Миланова. Типология на укрепените селища в България (според лексиката на византийските автори). – В: *Civitas divino-humana*. В чест на професор Георги Бакалов. София, 2004, 239 – 252. [A. Milanova. Tipologija na ukrepenite selishta v Balgarija (spored leksikata na vizantijskite avtori). – V: *Civitas divino-humana*. V chest na profesor Georgi Bakalov. Sofiya, 2004, 239 – 252.]

Николова, Б. 1997 – Б. Николова. Устройство и управление на българската православна църква (IX – XIV в.). София, 1997. [B. Nikolova. Ustrojstvo i upravljenje na balgarskata pravoslavna tzarkva (IX – XIV v.). Sofiya, 1997.]

Николова, Б. 1999 – Б. Николова. Църковната организация в Североизточните български земи (971 – XI в.). – В: Общото и специфичното в балканските народи до края на XIX век. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Василка Търкова-Заимова. София, 1999. [B. Nikolova. Tzarkovната organizacija v Severoiztochnite balgarski zemi (971 – XI v.). – V: *Obshtoto i spetzifichnoto v balkanskite narodi do kraja na XIX vek*. Sbornik v chest na 70-godishninata na prof. Vasilka Tarkova-Zaimova. Sofiya, 1999.]

Рабовянов, Д. 2011 – Д. Рабовянов. Извънстоличните каменни крепости на Първото българско царство (IX – началото на XI век). София, 2011. [D. Rabovjanov. Izvanstolichните kamenni kreposti na Parvoto balgarsko tzarstvo (IX – nachaloto na XI vek). Sofiya, 2011.]

Станев, К. 2008 – К. Станев. Влияние на унгарските нашествия от 894 – 896 г. върху миграционните процеси в българските земи. – В: *Минало*, 4, 2008, 8 – 24. [K. Stanev. Vlijanie na ungarskite nashestvija ot 894 – 896 g. varhu migratzionните protzesi v balgarskite zemi. – V: *Minalo*, 4, 2008, 8 – 24.]

Станев, К. 2012 – К. Станев. Тракия през ранното средновековие. В. Търново, 2012. [K. Stanev. Trakiya prez rannoto srednevekovie. V. Tarnovo, 2012.]

Станчева, М., Дончева-Петкова, Л. 1972 – М. Станчева, Л. Дончева-Петкова. Средновековна битова керамика от Ескус при с. Гиген. – *Археология*, 1, 1972, 22 – 32. [M. Stancheva, L. Doncheva-Petkova. Srednevekovna bitova keramika ot Eskus pri s. Gigen. – *Arxeologiya*, 1, 1972, 22 – 32.]

Търкова-Заимова, В. 1981 – В. Търкова-Заимова. Цар Петър. Вътрешно- и външнополитическа дейност. – В: *История на България*. Т. 2. София, 1981. [V. Tarkova-Zaimova. Tzar Petar. Vtreshno- i vashnopoliticheska dejnost. – V: *Istoriya na Balgariya*. Т. 2. Sofiya, 1981.]

Търкова-Заимова, В. 2000 – В. Търкова-Заимова. Дюканжов списък. – В: *Palaeobulgarica* (Старобългаристика) 3, 2000, 21 – 49. [V. Tarkova-Zaimova. Dyukanzhov spisak. – V: *Palaeobulgarica* (Starobalgaristika) 3, 2000, 21 – 49.]

Узелац, А. 2010 – А. Узелац. Скитски разбойници у бугарској пустиње: поглед једног ходочастника на Поморавље средином XI века. – В: *Историјски часопис*, 59, 2010, 59 – 76. [A. Uzelatc. Skitski razbojnitzi u bugarskoj pustinje: pogled jednog hodochastnika na Pomoravље sredinom XI veka. – V: *Istorijski chasopis*, 59, 2010, 59 – 76.]

Чхаидзе, В. 2008 – В. Чхаидзе. Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове. Москва, 2008. [V. Tchaidze. Tamatarcha. Rannesrednevekovyy gorod na Tamanskom poluostrove. Moskva, 2008.]

Madgearu, A. 2001 – A. Madgearu. The Church Organization at the Lower Danube, between 971 and 1020. – In: *Études byzantines et post-byzantines*, 4, 2001, 71 – 85.

Съкращения:

Австрийски летописи... – Австрийски летописи. – В: *Латински извори за българската история*. Т. 3. София, 1960. [Avstriyski letopisi. – V: *Latinski izvori za balgarskata istoriya*. Т. 3. Sofiya, 1960.]

Алберт Аквенски, История... – Алберт Аквенски. История на Ерусалимския кръстоносен поход. – В: *Латински извори за българската история*. Т. 3. София, 1960. [Albert Akvenski. Istoriya na Erusalimskija krastonosen pohod. – V: *Latinski izvori za balgarskata istoriya*. Т. 3. Sofiya, 1960.]

Ансберт, Походът на Фридрих I... – Ансберт. История на похода на император Фридрих I. – В: *Латински извори за българската история*. Т. 3. София, 1960. [Ansbert. Istoriya na pohoda na imperator Fridrih I. – V: *Latinski izvori za balgarskata istoriya*. Т. 3. Sofiya, 1960.]

Вилхелм Тирски, История... – Вилхелм Тирски. История на подвизите в отвъдморските страни – В: *Латински извори за българската история*. Т. 3. София, 1960. [Vilhelm Tirski. Istoriya na podvizite v otvadmorskite strani – V: *Latinski izvori za balgarskata istoriya*. Т. 3. Sofiya, 1960.]

Василий II, Грамоти... – Грамотите на Василий II. – В: *Гръцки извори за българската история*. Т. 6. София, 1965. [Gramotite na Vasilij II. – V: *Gratzki izvori za balgarskata istoriya*. Т. 6. Sofiya, 1965.]

За гибелта на манастира Петерсхаузен... – За гибелта на манастира Петерсхаузен. – В: *Латински извори за българската история*. Т. 3. София, 1960. [Za gibelta na manastira Petershauzen. – V: *Latinski izvori za balgarskata istoriya*. Т. 3. Sofiya, 1960.]

Карта на средновековна България... – Материали за картата на средновековната българска държава. – В: *Плиска-Преслав*, т. 7. Шумен, 1995, 155 – 332. [Materiali za kartata na srednevekovnata balgarska darzhava. – V: *Pliska-Proslav*, т. 7. Shumen, 1995, 155 – 332.]

Лъв Дякон, История... – Лъв Дякон. История. – В: *Гръцки извори за българската история*. Т. 5. София, 1964. [Lyv Djakon. Istoriya. – V: *Gratzki izvori za balgarskata istoriya*. Т. 5. Sofiya, 1964.]

Мъченичеството на тивериополските мъченици... – Мъченичеството на 15-те тивериополски мъченици. – В: Гръцки извори за българската история. Т. 9, 2. [Machenichestvoto na 15-te tiveriopolski machenitzi. – V: Gratzki izvori za balgarskata istoriya. Т. 9, 2.]

Одон от Дьои, Походът... – Одон от Дьои. Книга на кръстоносния поход. – В: Латински извори за българската история. Т. 3. София, 1960. [Odon ot Dyoi. Kniga na krastonosnija pohod. – V: Latinski izvori za balgarskata istoriya. Т. 3. Sofija, 1960.]

Пегавски летопис... – Пегавски летопис. – В: Латински извори за българската история, т. 3. София, 1960. [Pegavski letopis. – V: Latinski izvori za balgarskata istorija, t. 3. Sofiya, 1960.]

Теофилакт Охридски, Писма... – Писма на Теофилакт Охридски. – В: Гръцки извори за българската история. Т. 9, 2. [Pisma na Teofilakt Ohridski. – V: Gratzki izvori za balgarskata istorija. Т. 9, 2.]

Повесть временных лет... – Повесть временных лет. СПб., 1996. [Povest' vremennyh let. SPb., 1996.]

Й. Скилица, Г. Кедрин, История... – Йоан Скилица и Георги Кедрин. Кратка история. – В: Гръцки извори за българската история, Т. 6. София, 1965. [Joan Skilitza i Georgi Kedrin. Kratka istoriya. – V: Gratzki izvori za balgarskata istoriya, Т. 6. Sofiya, 1965.]